

ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА

Левко Полюга (Львів)

“І підеш ти в мандрівку століть з мого духа печаттю” (Іван Франко про джерела збагачення національної мови, культури, духовності)

Питання генезису національного духу завжди були важливими для нації, яка жила своїм життям, розвивалася на власних етнічних підвалинах, впевнено прямувала до звершення своїх заповітів. За життя І. Франка український народ не мав своєї державності, був розтерзаний між різними колонізаторами і тому йому, народові, було особливо важко зберігати свою ідентичність. Щоб вистояти, доводилося використовувати інші чинники, які сприяли би протистоянню буревійних вітрів, що віками проносилися над рідним народом та його землею. До таких чинників належала перш за все мова народу, що виявляла національні прикмети, і, крім того, його національні традиції, духовність, а також раритети матеріальної культури, пам’ятки старожитностей. Якщо “огниста муза Шевченкова” [3: т. 45: 424] зуміла воскресити і пробудити національний дух, то І. Франко, продовжуючи Кобзареві традиції, у своїх художніх та наукових творах теоретично розвивав національні ідеї, бо мав особливий дар глибоко проникати в обставини навколишньої дійсності та об’єктивно аналізувати її, пізнавати минуле і робити з цього пізнання правильні висновки, а ще він володів великим талантом на основі знань про сучасність, минавшину прозорливо заглянути в майбутнє.

Рідна мова... Цей одвічний атрибут української нації, який повсякчасно намагаються стерти із лица землі представники колоніальних сил, бо розуміють цю сьогодні вже банальну істину: немає мови – щезає нація. Українське слово, в якому “іскряться І сила, й м’якість, дотеп і потуга” [3: т. 5: 212], настільки сильне, що “не стояло царською ласкою і може стояти, жити і розвиватися наперекір усяким царським указам” [2: 279]. Безперечно, цілком зрозумілим є, що такий геній, як І. Франко не міг не розуміти важливості цього національного скарбу. Він вважав, що жива мова має споконвічні власні паростки розвитку в народному таланті. “Живий язик можна і треба студіювати, як живу рослину” [3: т. 37: 205–206]. Жива мова лягає

в основу літературної. На прикладі розвитку української мови І. Франко повчає, що для українців його часу зразком повинна слугувати літературна мова Наддніпрянщини. Це не примха якогось критика чи дидаскала, це необхідність. “Кожний, [...] хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, *мусить* (курсив наш. – Л. П.) уживати мови тої найбільшої маси, а до того і мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників” [3: т. 37: 26]. Великий український письменник, на противагу тогочасним та й сучасним малоосвіченим писакам, стверджував, що ця мова не випадково створена, тим паче не є діалектом великоруської чи польської, а проявлялася, як довели дослідники, вже з XI, особливо в XV, XVI, XVII, XVIII ст. у Четії Мінеї 1489 року, перекладах Пересопницького Євангелія, в українських інтермедіях та віршах. Тут автор має на увазі, що споконвічні традиції існування української писемної мови є живодайним джерелом існування та запорукою її розвитку. “Та, проте, ми не повинні забувати, що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що так чи сяк вибігали думкою поза тісний круг буденних, матеріальних інтересів, сяк чи так шукали якихсь ідеалів чи доріг для їх осягнення” [3: т. 38: 7].

Висміюючи в памфлеті “Двоязичність і дволичність” москвофілів, зокрема їхнього письменника І. Наумовича, і пророкуючи їм остаточний занепад, І. Франко вбачав цей занепад у тому, що вони зреклися рідної мови. Тут же він і визначив її феномен. “Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді замінити її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не надумуючися ані хвилини, скаже: пусте питання! Мова – спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: “Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився та виховався, тої для без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою”. І чим вища, тонша, субтельнійша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна” [2: 265].

Свої міркування письменник підтвердив конкретними історичними фактами на прикладі двох геніальних українців – М. Гоголя та Т. Шевченка. “Як безмірно корисніші були обставини, серед яких писав Гоголь, у порівнянні до тих, серед яких пройшло бурлацьке та невільницьке життя Шевченка! А в їх духовній діяльності що бачимо? У Гоголя прудкий хід на недосяжні височини артизму, та на тих височинах заворот голови, внутрішнє роздвоєння, чорні сумніви і упадок у дебрі містицизму; а в Шевченка рівну, ясну дорогу все вгору та вгору, все на вищі, світліші височини, до таких гармонійних акордів гуманної Євангелії, як “Марія” [2: 265].

І. Франко константував: “Які були причини такого кінця Гоголевої кар’єри, різні різно пояснюють, та все-таки серед тих причин важне місце займають відчуження геніального українця від рідної мови та його болюча внутрішня трагедія” [2: 265–266]. До речі, трагічно закінчив і характеризований у памфлеті І. Франка Іван Наумович – він отруївся.

Життєдайними джерелами збагачення мови є не лише родинні джерела, а й чужомовні запозичення, які, як підтверджує сучасна філологічна наука, сягають десяти відсотків, та використання діалектного багатства. Саме вони залишаються значною мірою запорукою життя мови. “Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не втраючи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору” [З: т. 37: 207]. Для І. Франка вартісні не лише чужі слова, якщо вони потрібні в мові і адаптуються в ній як власні, а й чужі ідеї, збагачення красою чужих поетичних досягнень власної літератури. “Коли правда те, що головне значення поезії в тім лежить, що вона розширює нашу індивідуальність, збагачує душу такими враженнями і почуваннями, яких вона не зазнала би в звичайнім житті або не зазнала би в такій силі і ясності, то думаю, що передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими людьми, давніми поколіннями” [З: т. 5: 7].

Мова тоді набирає сили, коли стає “органом високих ідей і гуманних змагань”. Ми мусимо пам’ятати, що “мова росте елементарно з душею народу” [З: т. 37: 246–247]. Як бачимо, письменник безпосередньо пов’язує народну мову із його душею.

Мова – невід’ємний атрибут не лише нації, а і свободи. Ще 1881 року І. Франко висловлював бажання, щоб “польський і українські народи здобули незалежне національне існування. Знаємо, що для успішного розвитку потрібні інституції національні і передусім національна мова, без якої виховання народу не може зробити бажаного поступу, разом зі втіленням нашого суспільного ідеалу та мета буде осягнута сама собою” [З: т. 45: 462].

Щоб пізнати глибини української мови, треба враховувати всі елементи навколишньої дійсності. Говорячи про пізнання темних місць “Слова о полку Ігоревім” і критикуючи російських дослідників, які намагаються перетягнути “Слово” до великоруської культури, український учений відзначив: “Більше як 100-літня історія “Сл. о п. Іг.” показує наглядно, що кожда інтерпретація, яка не вникає пильно в спеціальні прикмети української мови, в українську топографію та історію, в світогляд українського народу, його вірування, звичаї, способи вислову і т. д., ризикує попасти на хибні дороги” [З: т. 37: 121].

Свідченням того, як І. Франко дбав про джерела багатства та чистоту мови, може бути його ставлення до мовного аналізу окремих філологів, і в цих справах він був безкомпромісним, розкриваючи при тому свої глибокі знання з історії української мови, розуміння діалектного багатства, діалектної лексики. Наприклад, у рецензії на журнал “Україна” він гостро критикував І. Нечуя-Левицького за статтю

“Сьогочасна часописна мова на Україні”. І. Франко високо цінував його як майстра художнього слова, але закидав йому відсутність фахових філологічних знань, бо вимагав, щоб вони ґрунтувалися “на підставі научно-об’єктивній” [3: т. 37: 244]. “Ми шануємо... д. Нечуя-Левицького як чоловіка, що подарував нашій літературі такі перлини белетристики, як “Кайдашеву сім’ю”, “Хмари”, “Причепу” і т. п. Чи се, одначе, дає йому право говорити “про виховання рідної літературної мови” навіть у таким разі, коли він, крім своєї белетристичної практики, для говорення про саму мову не має ніякої кваліфікації? Щоб говорити про мову, її часові й місцеві переміни, про еволюцію її звуків, флексії та синтакси, треба ж знати хоч елементи ґраматичної науки” [3: т. 37: 244]. Подібні вимоги ставив І. Франко і до А. Кримського, оцінюючи його працю “Украинская грамматика”, видану в Москві 1907 року. У ній критик знайшов фактичні помилки і стверджував, що в навчальному посібнику їх необхідно уникати [3: т. 37: 268–269]. Про значення мови в інтелектуальному та духовному розвитку свідчить і те, що І. Франко як критик, аналізуючи твори чи визнанні, чи письменників-початківців, завжди звертав увагу на мову того чи іншого автора.

Критик захоплювався мовою Т. Шевченка, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, В. Самійленка, Лесі Українки, І. Карпенка-Карого, відповідно оцінював мову Христі Алчевської. Даючи, наприклад, у 1907 році в “Літературно-науковому віснику” інформацію про В. Самійленка український Титан Праці так захоплено писав: “Сам Самійленко занадто скромний і тихий, щоб уводити нас у таємну робітню свого духу. І ми бачимо, як із тої робітні виходить твір за твором..., всі гарні, деякі блискучі і цінні, як коштовні перлини нашої літератури..., викінчені, виточені, обшліфовані і вилеліяні, всі написані бездоганно чистою, ясною, як небесна блакить прозорою і дзвінкою українською мовою. І ся мова, ся гармонійність у творах Самійленка, то одна із загадок її появи” [3: т. 37: 184]. Навіть принагідно звертав він увагу на мову Опанаса Марковича, цитуючи його листи: “Видно з нього (листа. – Л. П.) тонке чуття автора до чистоти і живості української мови” [3: т. 37: 69]. Або про мову москвофільського письменника Костецького він писав: “Аноніми та псевдоніми легко пізнати по мові. Костецький пише такою спеціальною мовою, якою в нашім письменстві ніхто ніколи, крім нього, не писав... Він думає і говорить, очевидно, по-польськи і, пишучи, з трудом перекладає ту польщину на чужу йому руську мову” [3: т. 37: 100]. Навіть у процесі характеристики творчості старогрецького письменника Лукіана (праця “Лукіан та його епоха”) дослідник намагається проникнути не лише в ідейну вартість його творчості, а й вказати перш за все на його дар майстерності, підкреслюючи особливо його красномовство, що дає йому змогу викривати фальш і неправду, захищати покривджених [3: т. 45: 8].

Повнокровним джерелом збагачення мови була і залишається народна творчість, оці перлини людської мудрості, які творилися віками, і які визбирували українські дослідники та й сам І. Франко. Згадаймо його “Студії над українськими народними піснями”, “Галицько-руські народні приповідки”, публікації апокрифів. Протягом усього свого життя Великий Каменярь не переставав захоплюватися,

досліджувати і в поезіях оспівувати народну пісню, вважаючи її разом із працею двома великими силами, яким присягається служити і якими залишиться вічно жити для нащадків. Такі пристрасні думки були не лише виявом емоційного пориву. Причину такої прихильності до пісні він висловлював у наукових розвідках. “Українські народні пісні здавна приваблюють увагу не тільки етнографів, але і широких кіл передової суспільності, і *все це завдяки їхній чарівній мелодійності, свіжості і щирості почуття, образному багатству слова та правдивості зображення життя народу*” (курсив наш. – Л. П.) [3: т. 37: 216]. Ґрунтовно знаючи народну пісенність, І. Франко писав про глибокі часові традиції української народної поезії, які “сягають ще пори старокнязівської Русі” [3: т. 37: 217]. Та коли ж згадати про джерела збагачення культури українського народу, то можна навести такі слова дослідника про українців: “Цей народ, незважаючи на тяжку долю свого існування, яке в багатьох відношеннях не можна назвати гідним людини, ще і досі відзначається незвичайною жвавістю розуму, поетичною наснагою, а разом з тим дивовижною силою зберігати свої прадавні традиції” [3: т. 37: 216]. Про “тисячолітню поетичну традицію, що продовжувала жити в устах українського народу”, як писав далі І. Франко, говорили європейські критики Ральстон і Морфіл з Англії та Рамбо з Франції, коли оцінювали “Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова” (1875).

Незбагненну силу у Франковому розумінні має внутрішній вияв духу, духовності, в яких автор втілює інтелект народу, його віковий розум, його мовні багатства, його культуру, все, на чому і ґрунтується відвічне прагнення до незалежності, до свободи. Це “дух науки, думки, волі” [3: т. 5: 9], все те, “чим може вгору дух піднятися” [3: т. 5: 212]. Дух веде, він одухотворяє, бо він дає силу реалізуватися прагненням. “Вірю в силу духа І в день воскресний твого повстання” [3: т. 5: 212]. Дух вів Мойсея пустелею, щоб той хоча б побачив землю обітовану, якщо вже не пощастить йому на неї вступити. Він вів і Франка протягом усього його життя, про що той не раз вказував у своїх виступах, наукових студіях, критичних статтях.

Поняття дух І. Франко безпосередньо пов’язував з інтелектуальним розвитком людини, при тому вважаючи, що його можна поглиблювати, розвивати, примножувати і збагачувати за допомогою рідної мови, яка приносить окрасу людині та її творчості, а найважливіше піднімає вартість українських ідеалів і самої Батьківщини на всіх просторах, де проживають українці. Оцінюючи чесну та віддану працю цього талановитого українського поета, І. Франко продовжив: “Він (тобто Самійленко. – Л. П.) [...] говорить попросту і чистою мовою такою, що її однаково розуміють і нею любуються і над Сяном і Дністром, і над Дніпром і над Доном та Кубанню” [3: т. 37: 184].

Мова, культура, духовність – це найяскравіші триєдині чинники національного прояву. Віддана праця на ниві удосконалення української мови та створення за її підтримки “перлин нашої літератури” розвивала та удосконалювала саму цю ж мову, збагачувала національну культуру, національну духовність і вела до обґрунтування національної ідеї та виробляла ідеал українськості.

У зв'язку з духовним розвитком народу джерела збагачення національної мови, культури, духовності І. Франко пов'язував з тогочасною філософською думкою, що панувала в другій половині XIX і на початку XX ст. Гостро відповідаючи апологетам марксизму, український філософ стверджував, що в кінці XIX ст. настала епоха “реакції против одностороннього марксистського матеріалізму чи фаталізму” [3: т. 45: 283]. Український письменник один із перших серед європейських філософів усвідомив фальш матеріалістичної тези марксизму. Він риторично запитус: “Чи самі тільки потреби жолудка (шлунка. – *Л. П.*)” [3: т. 45: 283] сприяють витвору матеріальних та духовних цінностей людини? І тут же сам собі негативно відповідає: “Очевидно, що ні, а цілий комплекс його фізичних і духовних потреб” [3: т. 45: 283]. Український філософ глибоко роздумував над складністю вироблення матеріальних та духовних цінностей і прийшов до висновку, що ідеал, “життя індивідуального”, є своєрідним синтезом, що об'єднує різноманітне.

Вважаючи І. Франка речником національної ідеї, І. Денисюк на основі творчості та інтелектуальних сентенцій українського генія стверджує: “Не фаталізм матеріалістичного світогляду, а національна ідея, віра в неї й активна діяльність виведуть нас поза межі можливого” [1: 7]. Проаналізувавши дві Франкові публіцистичні праці “Поза межами можливого” (1900) та “Одвертий лист до галицької української молодіжі” (1905), що написані перед статтею про В. Самійленка, сучасний дослідник повторив за Великим Каменярем: “Ідеал нашої самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто-таки під нашими ногами... Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уяснювати собі його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоб наближуватися до нього, інакше він не буде існувати і ніякий містичний фаталізм не сотворить його там, а розвій матеріальних відносин перший потопче і роздавить нас, як сліпа машина” [3: т. 45: 285].

Говорячи про збагачення людської мови, національного духу, автор завжди пам'ятав про народні поетичні твори, в яких зберігається народна пам'ять, народна культура, народна мова, народні звичаї. “Крім чисто фольклорного інтересу, вони цікаві головно як вказівки, як на крилах пісень, казок, новел та всяких мандрованих мотивів бережеться в пам'яті українського народу жива традиція його минувшини” [3: т. 37: 75]. Національний дух, що виражається мовою – це коріння поколінь, яке йде до нас із минулих віків і посилює національні ідеї, духовність. Інколи це стає легендою, як у вірші В. Щурата “Посів пана Чернецького” (про спалення костей Хмельницького), який аналізував І. Франко і писав: “Добродій Щурат уявляє ті кості як сім'я, що виростає житом на Україні і наповняє українців Богдановим духом” [3: т. 37: 386].

Питання триєдності мови, культури і духовності безпосередньо пов'язуються з патріотизмом, в якому ще молодий І. Франко вбачав не замкнутість у власній шкарлупі, як повчала редакція газети “Правда” [3: т. 45: 247], а різноманітну пра-

цю на користь свого народу. “Молодіж, поки молода, повинна набиратися всякого знання теоретичного, повинна, як ті пчолы, лігати по всіх нивах людської освіти і культури, збираючи все, що піднімає і окрилює людський ум і убагородне серце, тямлячи тільки одно, що практичне життя жде її серед рідного народу і що все, чим багата і сильна людськість, буде в данім часі придатне і пожиточне і для нашого народу. Нині не ті часи, щоб ми зі своїм народом могли відгородитися від Європи китайським муром” [3: т. 45: 247–248].

У справі розвитку і збагачення триєдності мови, культури та духовності, отих найважливіших елементів національного збагачення та патріотизму повинен відігравати вирішальну роль розум, людський інтелект. “Керуватися розумом, просвітою” [3: т. 45: 271] – такий основний принцип радикалів навіть у релігійних справах, таким був і основний принцип самого І. Франка, тому що цей принцип вів до світла, до знищення отуманення народу. “Ми хочемо у всіх справах, отже і в справах релігії, поступати розумно, як личить розумним і просвіченим людям. Ми видали війну на смерть темноті і туманенню. Але ми твердо переконані, що розум і просвіта не суперечні релігії і правдивій релігійності, але противно, мусять бути їх головною основою” [3: т. 45: 271].

Франків патріотизм – це не замкненість у якомусь єдиному маленькому етнічному колі. Відомі Франкові реляції поетичного осмислення цього поняття в сатири “Сідоглавому”. Великий Каменяр під патріотизмом розумів гарування, тяжку, невсипушу працю для свого народу. І одночасно він поєднував його з духовністю інших народів. Про єднання з російськими культурними діячами І. Франко писав так: “І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві ми знаємо і любимо” [3: т. 45: 420–421]. Так само міг би письменник написати і про стосунки з поляками, чехами, австріяками, сербами, болгарами, німцями. Щоби той ідеал існував, ми мусимо відновлювати в пам’яті ті основні прикмети нашої минувшини, нашої культури, нашої традиції, з допомогою нашої мови розвивати її багатство. І все це може втілюватися тільки у відданості своєму народові, про що за Франком можемо повторити: “А поки що треба нам із чеським поетом стояти на тім:

У зорях небесних великий закон
Написаний, золотолитий,
Закон над закони: свій рідний край
Над все ти повинен любити
(Із “Космічних пісень” Яна Неруди)” [3: т. 45: 284].

Література:

1. Денисюк І. Речник національної ідеї // Літературна Україна. – 2006. – № 29 (5167). – 3 серпня.
2. Франко І. Мозаїка / Із творів, що не увійшли до Зібр. творів: У 50 томах. – Упоряд.: З. Франко, М. Василенко. – Львів, 2001.
3. Франко І. Зібр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.